

**АКЦЭНТНЫЯ ДУБЛЕТЫ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

Франтальны прагляд акадэмічнага «Слоўніка беларускай мовы» (2012 г.), які, як адзначана ў прадмове да яго, «найбольш поўна адлюстроўвае лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХІ ст.» [4, с. 3], сведчыць, што прыблізна 1% слоў сучаснай беларускай літаратурнай мовы здольны вар’іравацца, г. зн. ужывацца ў некалькіх (пераважна дзвюх) нарматыўных разнавіднасцях, тоесных у сэнсавых, стылістычных, спалучальных адносінах і ўзаемазамяняльных у любым кантэксце, – варыянтах. Праілюструем ужыванне аднаго з такіх слоў (*католік* – *каталік*) у

пісьмовым маўленні: 1) *Калі напачатку мінулага стагоддзя Іван і Антон Луцкевічы задумалі стварыць сучасную беларускую нацыю, дык, хрышчаныя **каталікамі**, яны не маглі дэклараваць сябе такімі, бо гэта значыла б устаць на бок толькі адной часткі народу* (С. Дубавец); 2) *Вам часам здаецца, што каб нямецкія біскупы Прагі за часамі Гуса былі пратэстантамі, дык Гус быў бы добрым **католікам**...* (С. Абламейка).

Улічваючы характар фармальных адрозненняў у варыянтных парах (ланцужках), зафіксаваных рознымі слоўнікамі літаратурнай мовы, а таксама тэкстамі мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, можна вылучыць наступныя тыпы варыянтаў слоў:

– акцэнтныя (адрозніваюцца толькі месцам націску, як, напрыклад, у слове *цяжкі* – *цяжкі*): 1) *З **цяжкай** працы маёй карыстаюць усе. Толькі мне за яе няма дзякуй нідзе* (Я. Купала); 2) *Дружна ідзі, бедны люд, і з зары да зары працуй, біся, не гніся пад лямкай **цяжкой**, і за праўду сваю, дачакаўшы пары, з касой вострай сваёй дружна, смела пастой!* (Я. Купала);

– акцэнтна-фанетычныя (адрозніваюцца галоснымі гукамі з прычыны рухомасці націску): 1) ***Велізарны**, з залатымі вусамі драўляны Пярун нерухома глядзеў удалячынь* (В. Іпатава); 2) *У Мінску разнесліся весткі, што ў цэнтры горада, на беразе Свіслачы – побач з Траецкім прадмесцем, неўзабаве пабудуюць **вялізарны** гмах – 23-павярховы жылы комплекс* (газета «Наша ніва»);

– фанетычныя (адрозніваюцца адным ці некалькімі гукамі): 1) *На чорным **крыльцы** ў зялёным лісці ён жоўтым шыльцам пер’ечка чысціць. Пяе галасіста, здзіўляе свістам. Які гэта спявак?. Шпак.* (М. Баравік); 2) *Але хутка – лёгка і плаўна – [верабейка] разводзіў **крыльцы** і сігаў угору да сяброў і зноў уключаўся ў валтузню* (пераклад з балгарскай мовы У. Аніськовіча);

– марфалагічныя (адрозніваюцца найчасцей канчаткам у пачатковай форме назоўніка): 1) *Змазаныя лыжы, гладкая лыжня... Куды ты, промень рыжы, вабіш **дзеўчана**?* (Е. Лось); 2) *Зараз жа там аб падлогу тупнулі босыя ногі, і з-за шырмачкі з’явілася гадоў дзесяці **дзеўчанё** ў даўгаватай паркалёвай сукенцы* (В. Быкаў);

– арфаграфічныя (адрозніваюцца толькі напісаннем): *здавён-даўна* – *давён-даўна*;

– графічныя (слова пішацца як лацінкай, так і кірыліцай): 1) *У **NATO** заявілі аб тым, што прынята рашэнне прыпыніць «любое супрацоўніцтва» з Расіяй, піша The Jerusalem Post* (газета «Народная воля»); 2) *Перспектывы ўступлення Украіны ў **NATO** блізкія да нуля* (газета «Народная воля»);

– камбінаваныя (спалучаюць некалькі відаў вар’іравання слова): *кашміро́вы* – *кашміравы* – *кашаміравы*.

Такія варыянты слова называюць яшчэ дублетамі [1, с. 402; 3, с. 65]. Паколькі сярод даследчыкаў няма аднадушша ў інтэрпрэтацыі тэрміна «варыянтнасць слова» (адныя абазначаюць ім выключна фармальныя разнавіднасці таго самага слова, другія гавораць пра варыянты, што адрозніваюцца адценнямі значэння ці эмацыянальна-экспрэсійнай

афарбоўкай), пад «дублетамі» звычайна разумеюць такія мадыфікацыі слова, якія ў плане зместу не маюць якіх-кольвек адрозненняў.

У новым «Слоўніку беларускай мовы» (далей СБМ) акцэнтныя дублеты мае 78 слоў. Сярод зафіксаваных у слоўніку гэты тып варыянтаў чацвёрты па пашыранасці пасля акцэнтна-фанетычных (463 словы), фанетычных (295 слоў) і марфалагічных (108 слоў). Менш толькі слоў з камбінаваным (18) і арфаграфічным (2) вар'іраваннем.

Як бачым, варыянтнасць слоў найчасцей абумоўлена няўстойлівасцю слоўнага націску. Акцэнтныя дублеты ўзнікаюць у тым выпадку, калі ваганне націску закранае галосныя гукі, што істотна не змяняюцца ў ненаціскным становішчы: *абку́саны* – *абкусáны*, *ла́даваць* – *ладава́ць*, *лі́тасцівы* – *літасці́вы*. Калі ж яно закранае галосныя (о, э, і ў асобных выпадках і), што якасна змяняюцца не пад націскам, замяняючыся іншым гукам, узнікаюць акцэнтна-фанетычныя варыянты: *пагля́д* – *поглед*, *бліжэ́й* – *бліжэй*, *даі́грываць* – *дайграва́ць*. Улічваючы шматлікасць апошніх, іх варта вылучаць у асобны тып варыянтаў.

Сярод пададзеных у слоўніку слоў з акцэнтным вар'іраваннем пераважаюць **дзеепрыметнікі** (33 адзінкі). У большасці выпадкаў гэта дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксам *-н-*, утвораныя ад дзеясловаў першага прадуктыўнага класа: *абку́саны* – *абкусаны*, *адыгра́ны* – *адыграны*, *прачы́таны* – *прочитаны* і інш. Такія дзеепрыметнікі, гаворыцца ў «Беларускай граматыцы», «звычайна захоўваюць месца націску ўтваральнай асновы», але ў некаторых з іх «назіраюцца выпадкі варыянтнасці» [1, с. 422–423]. Я.М. Івашуціч у вучэбным дапаможніку, прысвечаным разгляду сістэмы дзеяслоўнага націску, адзначае, што «дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, утвораныя ад дзеясловаў I прадуктыўнага класа з насуфіксальным націскам, павінны захоўваць націск на суфіксе *-а-*. Націск на суфіксе ў іх старажытны. Накаранёвы націск у дзеепрыметніках залежнага стану прошлага часу трэба лічыць другасным» [2, с. 13]. Націск на корані ў формах *абку́саны*, *адыгра́ны*, *прачы́таны* з'явіўся, хутчэй за ўсё, пад уплывам адпаведных форм у рускай мове: *обкусанный*, *отыгранный*, *прочитанный*.

Нямала ў СБМ і **назоўнікаў** з акцэнтнымі дублетамі, што можна растлумачыць колькаснай перавагай над іншымі гэтага лексічна-граматычнага класа слоў: *завя́зка* – *завязка*, *заві́мак* – *завімак*, *заты́чка* – *затычка*, *лазі́на* – *лазіна*, *падсві́нак* – *падсвінак*. Больш за палову іх адносіцца да запазычанай лексікі: *афа́зія* – *афазія*, *пі́цэрыя* – *піцэрыя*, *пія́ла* – *піяла*, *раджа́* – *раджа*, *сіме́трыя* – *сіметрыя*, *тапі́намбур* – *тапинамбур*, *тэ́фтэлі* – *тефтели*, *фей́хоа* – *фейхоа*. Гэта можа быць звязана з варыянтнасцю такіх слоў у мовах-пасрэдніках, праз якія яны былі запазычаны (рус. *афа́зія*, *симме́трия*), але ў цэлым абумоўлена недакладнасцю засваення іншамовных слоў, як, напрыклад, назоўніка *ча́рдэш*, што паходзіць з венгерскай мовы, дзе націск заўсёды падае на першы склад, а нахіленымі рыскамі над галоснымі пазначаецца іх доўгае гучанне: *czárdás*. Дарэчы, дублеты *пія́ла*, *раджа́*,

тапінабур, фейхоа не фіксуюцца ні папярэднім «Слоўнікам беларускай мовы» (1987 г.), ні «Слоўнікам іншамовных слоў» (1999 г.), ні «Тлумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы» (2005 г.).

Акцэнтнае вар'іраванне **дзеясловаў** адзначаецца ў СБМ у васьмі выпадках і не выходзіць за межы чатырох асноў: *заблакіраваць* – *заблакіраваць*; *капіраваць* – *капіраваць* → *накапіраваць* – *накапіраваць* (*капіравацца* – *капіравацца*); *ладаваць* – *ладаваць* → *ладавацца* – *ладавацца*; *памятаць* – *памятаць* → *памятацца* – *памятацца*. У дзеяслове *капіраваць*, які адносіцца да трэцяга прадуктыўнага класа, націск на іншым складзе, верагодна, паявіўся па аналогіі з пераважнай большасцю дзеясловаў гэтага класа, дзе ён знаходзіцца на апошнім галосным асновы [1, с. 406].

Сярод **прыметнікаў** акцэнтнае вар'іраванне зведвае шэсць слоў: *ласкавы* – *ласкавы*, *літасцівы* – *літасцівы*, *люстрыны* – *люстрыны*, *неабыякі* – *неабыякі*, *расяны* – *расяны*, *цяжкі* – *цяжкі*. Дарэчы, другі дублет у апошняй пары ўзнік пад ціскам дыялектнай мовы: калі ў «Беларускай граматыцы» *цяжкі* разглядаецца як літаратурная норма, а *цяжкі* – як «нелітаратурны варыянт» [1, с. 356], то ўжо ў «Слоўніку беларускай мовы» (1987 г.), «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (2005 г.) *цяжкі* і *цяжкі* падаюцца як нарматыўныя варыянты аднаго слова. Пацвердзім выкарыстанне другога варыянта навуковым тэкстам: *Марцінкевічаўскі «Пан Тадэвуш» – першы айчыны пераклад ад часоў Францішка Скарыны, уваскрашэнне нацыянальных перакладчыцкіх традыцый, жорстка абарваных цяжкаю хадю гісторыі на беларускай зямлі.* (Я. Янушкевіч).

Акцэнтныя дублеты ў СБМ маюць таксама чатыры прыслоўі *дарма* – *дарма*, *ласкава* – *ласкава*, *літасціва* – *літасціва* і няпэўны займеннік *абы-які* – *абы-які*.

Ваганні націску ў словах з акцэнтным вар'іраваннем не маюць пэўнай складовай ці марфемнай зададзенасці: ён можа быць на любым складзе і падаць на прыстаўку і корань (*за-тыч-к-а*), корань і суфікс (*над-свін-ак*), суфікс і канчатак (*лаз-ін-а*).

Некаторыя даследчыкі да акцэнтных варыянтаў слова адносяць і формы множнага ліку таго самага назойніка, што адрозніваюцца месцам націску тыпу *туманы* – *туманы* [5, с. 9]. Думаецца, неабходна размяжоўваць варыянтнасць асобнай словаформы і варыянтнасць слова ў цэлым, бо першая мае месца ў сферы граматыкі, а другая – у сферы лексікі. Варыянтнасць слова праяўляецца, як правіла, ва ўсіх яго граматычных формах, у тым ліку (абавязкова) у пачатковай, і адлюстроўваецца ў загаловачным слове слоўнікавага артыкула, у той час як варыянтнасць асобнай словаформы фіксуецца ў граматычнай характарыстыцы слова.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985–1986. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.

2. Івашуціч, Я.М. Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы / Я.М. Івашуціч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1981. – 96 с.
3. Матвеева, Т.В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика / Т.В. Матвеева. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.
4. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н.П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А.А. Лукашанец, В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 916 с.
5. Шкрабо, И.Г. Вариантность слов в современном белорусском литературном языке: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02 / И.Г. Шкрабо; Ин-т языкознания им. Я. Коласа АН БССР. – Минск, 1977 – Минск, 1977. – 24 с.